

1914: evropska in ameriška perspektiva) in prof. dr. Bogdan Novak (Geneza slovenske državne ideje med emigracijo). S tem je bil v precejšnji meri dosežen multidisciplinarni pristop k obravnavani problematiki.

Knjiga v celoti sledi trem temeljnim vsebinskim sklopom na zgodovinski razvojni poti k državi samostojnosti in naciji: nastajanju ljudske skupnosti, ozemeljske povezanosti in etnične zavesti; nastajanju in dozorevanju slovenskega naroda s temeljnim političnim in narodnim programom Zedinjene Slovenije od revolucionarnega leta 1848 do razpada dualistične habsburške monarhije; ter končno uveljavljanju slovenske državnosti in preraščanju v nacijo med obema vojnama in nato po 1945. letu.

Težišče posveta in s tem zbornika je prav na tem tretjem sklopu, t.j. obdobju, ko je slovenska narodna volja po samoodločbi prihajala do izraza v novih državah, ki so nastajale po 29. oktobru 1918 in v katerih so Slovenci večinsko živeli (Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevina Jugoslavija, v nastajajoči slovenski državnosti med NOB in nato kot federalni enoti v socialistični Jugoslaviji), pa vse do skoraj enodušno izražene državno-politične volje na plebiscitu v decembru 1990. leta. Tej problematiki je posvečeno kar 29 referatov oz. prispevkov, ki so, če ne vsestransko pa v vseh poglavitnih razvojnih linijah in komponentah, osvetlili realno nastajanje samostojne slovenske države in prehajanje v nacijo. Temu odgovarja tudi več kakor dvetretjinski obseg zbornika.

Pri tem seveda ni bilo zanemarjeno starejše obdobje zgodovine držav, ki so vključevale slovensko ozemlje. Poudarjena je bila vloga Karantanije, najstarejše slovanske države, ki je s svojo zgodovinsko mitologijo poleg drugih pojavov vplivala na izoblikovanje slovenskega naroda. Nič manj ni bil poudarjen tudi pomen formiranja dežel, njihovo povezovanje pod Habsburžani in večinsko vključevanje v tvorbo Notranje Avstrije ter v nastajajočo habsburško monarhijo. V zvezi s tem in oceno državne tvorbe Svetega rimskega cesarstva, ki je Slovence stoletja dolgo vključevala v svojem okviru, je značilna ugotovitev referenta: »Na Slovenskem še danes prevladujejo predstave, ki so nastale iz projekcije pojmov 19. stoletja na tisočletje pred njim.« (Gre predvsem za mišljenje, da smo živeli pod »tujimi« državami.) »Taka projekcija je zmotna. Kakor hitro smo se ji skušali vsaj delno odreči, sta se država in dežela na Slovenskem začeli kazati v drugačni luči, ki se je bo treba šele privaditi.«

Narodno politično gibanje po letu 1848 pa je kljub različnim nihanjem ohranjalo program Zedinjene Slovenije in iskalo razne državnostne rešitve znotraj habsburške monarhije. Na prehodu v 20. stoletje je porasla in se uveljavljala jugoslovanska ideja, zlasti in deklaracijskem gibanju, kar je vplivalo na nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter nato, tudi kot posledica zunanjih vojaških pritiskov, na njeno vključitev 1. decembra 1918 v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

V knjigi so sicer posamezne vrzeli, ne samo, da v njej niso objavljeni že omenjeni na posvetu prebrani referati in da organizatorjem ni uspelo pridobiti predvidenega referenta za oris revolucionarnega režima po letu 1945 in problematike slovenske republike v sklopu federacije. Tako npr. je izpadla reformacija kot element rasti slovenske etnične zavesti pa tudi kot faktor hkrati s sočasnim gospodarstvom pri povezovanju dežel, s čemer bi prišla vloga in pomen Notranje Avstrije še bolj do izraza. Vendar sta posvet in zbornik uresničila cilje projekta. Knjiga je zajela vse bistvene realne pojave v zgodovini državnosti na Slovenskem, prinaša mnogo novega, daje nove poudarke in bolj izčrpnost pogleda na obravnavano problematiko ter prikazuje, glede na prejšnje stanje v zgodovinoisju, njeno resničnejšo podobo. Odgovarja na problem boja malega »nezgodovinskega« naroda za samostojno državo v času, ko starim, zgodovinskim in velikim evropskim nacijam ta proces, kljub temeljnemu načelu o samoodločbi in pravici vsakega naroda do lastne države, ni več po godu. Poleg pravice je bila v tem procesu potrebna še politična moč, ki je Slovenija sama seveda ni imela. Toda v osamosvojitvenih prizadevanjih si je znala pridobiti dejavnike politične moči izven sebe in ti so ji pripomogli k uresničitvi nacionalnih teženj.

Knjiga vsebuje pravzaprav zgodbo malega naroda na njegovi poti od ljudstva prek naroda do nacije, zgodbo o njegovem boju za suverene pravice, za osamosvojitve in državno samostojnost.

Ferdo Gestrin

Janko Pleterski, Senca Ajdovskega Gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana : Samozaložba, 1993.

Pred tremi leti je v samozaložbi in nakladi komaj 800 izvodov izšla ena najbolj vznemirljivih knjig, kar jih je v zadnjem času produciralo naše zgodovinoisje. Pod naslovom »Senca Ajdovskega Gradca«, ki se očitno navezuje na spopad med poganskimi in krščanskimi Slovenci, o katerem govori Prešeren v Uvodu h Krstu pri Savici, je Janko Pleterski zbral trinajst člankov, predavanj in intervjujev, v katerih se je v letih osvoboditve in osamosvojitve soočal z najbolj perečim problemom naše sodobne zgodovine, s problemom razkola med slovenskim odporništvom in kolaboracionizmom v času druge svetovne vojne. Na začetku svojega razmišljanja Pleterski odklanja za to dogajanje oznako državljanska vojna, češ da je za ta pojem bistven »konflikt med državljani iste države v sporu za isto pravico do suverenosti«. Za tiste meščanske in katoliške sile, ki so se od leta 1941 dalje povezale v boju proti OF z italijanskimi in nemškimi okupatorji, pa ni mogoče reči, da so se borile za suverenost slovenskega naroda, saj niso mogle ignorirati, kakšna bi bila njegova usoda, ko bi zmagale sile Osi. V teh letih sicer nihče ni poznal dnevnika italijanskega zunanjega

ministra Ciana, v katerem je omenjen pogovor s tajnikom fašistične stranke, ki je Ducejevemu zetu odkrito dejal, da bo treba vse Slovence pobiti. Kljub temu pa ni bila potrebna posebna politična jasnovidnost za spoznanje, kakšna usoda čaka Slovence v fašistično-nacističnem »novem redu«. Te jasnovidnosti pa vodilni ljudje SLS in katoliške Cerkve v Ljubljanski pokrajini niso imeli. Zato so se zapletli v bratomorno vojno in usodno kolaboracijo, ki jo avtor odkrito ožigosa kot narodno izdajstvo. Zanj ne najde opravičila niti v antiboljševizmu, na katerega so se dosledno sklicevali vsi tisti, ki so se v zasedenih evropskih deželah odločili stopiti na stran Nemcev ali Italijanov. Tudi drugje – tako opozarja – takih izgovorov nihče ni upošteval, kajti očitno ni mogoče pritrjevati pogubni in za ves narod usodni odločitvi s strahom pred še neznanu prihodnostjo.

Kljub temu da Pleterski že na začetku svojega pisanja odkrito pove svoje mnenje, njegova knjiga ni politični pamflet, temveč tehten in nadvse dobro dokumentiran razmislek o vzrokih tragičnega razkola, ki je zaznamoval slovenski narod v času druge svetovne vojne. Pri tem ga zanima predvsem ideološki substrat, iz katerega je zrastel slovenski kolaboracionizem, substrat, ki ga je treba iskati v odnosu katoliške Cerkve do sodobnega sveta in njegovih izzivov. Kot Pleterski pravilno ugotavlja, je najti prve klice poznejšega razvoja v dejstvu, da Cerkev ni znala interpretirati pojava politične demokracije proti koncu 19. stoletja kot nov in odločilen razvojni trenutek v zgodovini človeštva, temveč da ga je uvrščala med druge politične sisteme kot eno od možnih »človeških slučajnosti« (da rečemo s papežem Leonom XII.). To pomeni, da si Cerkev po prvi svetovni vojni ni pomišljala sodelovati tudi s fašističnim režimom, ko se je ta uveljavil v Italiji, saj zanjo ni bila odločujoča večja ali manjša posameznikova svoboda znotraj države, temveč le odnos, ki ga je ta zavzela do katoliške vere in njenih ideoloških vrednot. K takemu mišljenju je prispevala tudi avtoritarna osebnost Pija XI., ki je, izhajajoč iz svoje naravnosti, kot pravi znani avstrijski zgodovinar F. Engel-Janosi, znal ceniti tudi pri drugih avtoritarne poteze: »To ni bil zadnji med vzroki za to, da je Pij XI. videl v političnem delovanju Mussolinija pozitivne vrednote in da je zato izrazil naklonjenost njegovi osebi«. Pritrjevanje vatikanskega vrha fašističnemu režimu, ki se je uveljavil v Italiji, pozneje pa tudi v Avstriji, seveda ni moglo ostati brez posledic tudi v SLS; v njej so se v začetku tridesetih let močno okrepile desničarske struje z izrazito radikalnimi značilnostmi, pogojenimi tudi od intelektualne in politične zatohlosti takratnega slovenskega prostora. V takih razmerah je bila sprejeta papeževa protisocialistična enciklika »Divini redemptoris« (19. marca 1937) na skrajno dogmatičen način, brez tiste prozornosti, ki jo je v interpretaciji svojega teksta izrazil sam Pij XI. Medtem ko je sveti oče v dialogu s francoskimi katoliki, ki niso bili pripravljeni odbiti »ponujene roke« levičarskih krogov pri oblikovanju skupne anti-hitlerjanske ljudske fronte, že napovedoval ločitev med »zablodo« in »tistimi, ki so v zablodi«, do katere se je dokopala Cerkev šele pod Pavlom VI., in dopuščal možnost sodelovanja z njimi, tega subtilnega, a bistvenega razločka vodilni slovenski katoliški krogi niso bili zmožni zaznati. V trdnem prepričanju, da je papežev nauk obvezno politično napotilo za vse čase, so trmasto vztrajali na svojih reakcionarnih stališčih, ki jih je v bistvu pogojevala bolj oblastizeljnost, doktrinarna oholost in politična nezrelost kot resnična privrženost politiki sv. stolice. Če ne prej, je to postalo jasno poleti 1941, ko je papež Pij XII. po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo oprezno pa vendar dokaj odkrito blagoslovilavezništvo Združenih držav Amerike z Rusijo v prepričanju, da je v tistem trenutku nacizem najhujše in najbolj nevarno zlo. Temu dogajanju, ki bi ga bilo mogoče podpreti še z opisom vatikanskih poskusov proti koncu 2. svetovne vojne, da bi prišlo do navezave diplomatskih odnosov med sv. sedežem in Moskvo, posveča Pleterski veliko pozornost in ga na podlagi nove literature osvetljuje na prepričljiv način, saj je znotraj njegovega razmišljanja ključnega pomena. Skratka, povsem očitno je bilo, da Vatikan ne namerava napovedati križarske vojne proti boljševizmu skupaj z nacistično Nemčijo in fašistično Italijo. To pa narekuje Pleterskemu nadvse umestno vprašanje: »Ali je bilo to neznanu edinemu dejansko poslovno sposobnemu in zato toliko bolj odgovornemu škofu na zaslužnjem Slovenskem, ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki je v tistem času vendar bil v stikih z Vatikanom?«

Kot olajševalno okolnost mrg. Rožmanu je mogoče seveda navesti več elementov: ne glede na miselno ozki ambient, v katerem se je oblikoval in zrasel, gre omeniti vsaj dejstvo, da je sv. sedež v nasprotju s svojo bistveno tezo, po kateri naj bi vsak narod imel pravico do samoodbrambe, v letih italijanske zasedbe gledal blagohotno na priključitev Ljubljanske province k savojškemu kraljestvu, pa tudi, da je odporniško gibanje v Sloveniji s komunisti na čelu dobilo močno »sektaško« noto. Tega nagnjenja k ekstremizmu – značilnega za vso KPJ – so se dobro zavedali v Moskvi in se ga upravičeno tudi bali. Ni naključje, da je Kominterna poslala Komunistični partiji Jugoslavije v trenutku poziva k odporu poduk, da ne gre sprožati revolucije takoj, ampak da je treba računati z razvojem v dveh etapah, od katerih je bila tedaj pomembna samo tista, ki je bila posvečena boju proti okupatorju. KPJ in z njo tudi slovenska KPS oziroma OF v prvih mesecih po začetku NOB pa ni upoštevala tega navodila, temveč se je že sredi septembra odločila izdati odlok, s katerim je uzakonila pobijanje tistih Slovencev, ki naj bi bili tudi samo potencialni sodelavci okupatorja. Šlo je za nepotrebni in celo kontraproducentni ekstremizem, toliko bolj, če drži teza Pleterskega, da »niti v času ustanavljanja frontne odporiške organizacije, aprila 1941, niti po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo slovenska komunistična stranka dejansko in konceptualno ne računa, da bi s svojo akcijo mogla doseči kaj več kot okrepitev svoje pozicije – v prvi vrsti seveda izničenje prepovedi KPS – na sicer obstoječem slovenskem pluralnem političnem prizorišču in to po poti uredničenja slovenske narodnorevolucionarne levodemokratske osvoboditve izpod sovražne okupacije.« Če je tako, ni povsem razumljivo, zakaj so bili torej potrebni tako imenovani »levi odkloni«, ki so se pojavili že jeseni leta 1941, v prvih mesecih naslednjega leta pa so se tako zaostрили, da je sam Kardelj moral nastopiti proti njim (a to šele, ko jih je Moskva ostro kritizirala). Če spomnimo tudi na dejstvo, da je proti koncu decembra 1941 skrajna desnica v SLS zagrozila OF z denunciacijo pri okupatorskih oblasteh, se samo po sebi ponuja misel, da se je od druge polovice

leta 1941 dalje Slovenija znašla v primežu dvojnega ekstremizma, pri čemer bo povsem držalo, da so »nasprotniki OF levičarsko kaznovavno politiko dočakali z olajšanjem«, saj jim je služila kot dokaz, kako upravičeno je njihovo antikomunistično stališče. Cerkevni in posvetni nomenklaturi v Ljubljanski provinci »levi odkloni« gotovo niso bili potrebni za njihovo apriorno odklanjanje sodelovanja z »ofarji«, služili pa so ji kot imeniten alibi pri organiziranju tiste »križarske vojne«, ki so jo sprožili paralelno z velikim svetovnim spopadom v naivnem prepričanju, da bodo v svoj prid izrabili sile Osi.

V tej ideološki pijanosti, tako značilni za komuniste kot za njihove nasprotnike, je še najbolj trezen ostal tisti del slovenskega naroda, ki se je v nagonski potrebi po samoobrambi odločil za boj proti okupatorji. Ta odpor, ki mu je komunistična vizija bodoče nacionalne in socialne palingeze dajala močan odrešiteljski naboj, pa je naletel na prvo negacijo z Dolomitsko izjavo marca 1943. Temu ključnemu problemu naše zgodovine v drugi svetovni vojni posveča Pleterski malo prostora, kajti razume ga bolj kot etapo k mimemu prehodu k socialnodemokratski družbeni povojni ureditvi (»česa podobnega v Rusiji ni bilo«) kot pa prvi udarec izvirnemu pluralizmu OF. Vprašujem se, ali njegova teza drži, saj menim, da ni preveč tvegano primerjati Dolomitsko izjavo z državnim udarom, za katerega so se odločili ruski boljševiki po zanje neugodnih volitvah, ko so 18. januarja 1918 zaprli ustavodajno skupščino in preprečili zbranim poslancem začeti s svojim delom. V nasprotju s Pleterskim Dolomitske izjave tudi ne razumem samo kot vprašanje odnosov KPS z njenimi partnerji znotraj OF, temveč kot posledico strateških razmer spomladi 1943, ko so se jugoslovanski komunisti resno bali izkrcanja zahodnih Zaveznikov na dalmatinski obali. To bi seveda povsem spremenilo ravnotežje sil v jugoslovanskem prostoru, saj bi v Bosni, Srbiji, Črni Gori, Dalmaciji koristilo četnikom, v Sloveniji pa dalo močnega zagona katoliški in liberalni komponenti OF, kakor tudi tisti izven nje. V določenem smislu je mogoče Dolomitsko izjavo primerjati s Titovim »mračnim pogovorom« z Nemci, saj obe potezi težita h krepitvi KP kot hegemonične sile med jugoslovanskimi narodi. Da strahovi pred naklepi zaveznikov (v tem času pravzaprav Britancev) niso bili povsem iz trte zviti, potrjuje med drugim tudi podatek iz pravkar odprtih arhivov agencije za sabotažo v zasedeni Evropi »Special Operation Executive«. V dokumentu z dne 5. junija 1943, v katerem je govor o angleški politiki na Balkanu, je v trenutku, ko se je London z misijo Typical vsaj na vojaški ravni že odločil priznati Titovo gibanje, izrecno zapisano: »V Sloveniji, ki je v povsem neodvisni situaciji, ne bomo podpirali partizanov, ki so znani kot komunisti, temveč bomo navezali stike s proti-komunističnim slovenskim gibanjem, s katerimi je »C« že v kontaktu in ki ga podpira jugoslovanska vlada v Londonu.« (HS3/191/10390.)

Še usodnejši udarec je osvobodilni boj slovenskega naroda doživel leta 1945, ko je prišlo do pokola domobrancev. Za ta masakr Pleterski ne najde nobenih opravičevalnih okoliščin: »Z vrha vsiljeni, dejansko izvršeni vsejugoslovanski povojni pomor vojaških kolaborantov vseh vrst, vključno slovenskih, kateremu je glavno prizorišče bila na koncu koncev prav Slovenija, pomeni za slovensko KP prvi in najusodnejši polom njene lastne osvobodilne zamisli in prelom besede, dane v dolomitski zavezi, o mimem prehodu k socialistični revoluciji po osvoboditvi slovenskega naroda. Pomeni prvo hudo kršenje dejanske veljavnosti avnojske federacije, temelječe na samoodločanju vsakega naroda posebej o vseh zanj usodnih vprašanjih. Znanje in spoznanje o tem je politično udarilo šele naslednji rod in njegova prizadevanja.« Gre za krepke besede, verjetno najkrepkejše, kar sem jih bral o povojnem klanju, besede, ki zgovorno izražajo status Pleterskega v slovenskem zgodovinopisju danes. Zgodovinarja, ki ne obrača plašča po vetru, a zna obenem postaviti stvari na pravo mesto brez vnaprej začrtanih odgovorov. Brez dvoma bo »Senca Ajdovskega Gradca« knjiga, ki je ne bo mogel prezreti, kdor se bo hotel soočiti s slovensko zgodovino 20. stoletja.

Jože Pirjevec

Miha Brejc, Vmesni čas. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, 397 str.

Miha Brejc, bivši šef zdaj že prav tako bivše Varnostno-informativne službe je napisal knjigo o VIS-u in o nastajanju slovenske države v letih 1990–1993 in jo posvetil poštenim pripadnikom službe ter jim prepustil, da se sami prepoznajo. S tem je storil napako, saj se kot poštene lahko prepoznajo vsi (poštenost je že tako ali tako zelo relativen in pogosto vprašljiv pojem) tisti, ki so bili za Brejca in njegovo opcijo oz. organiziranost VIS-a (to pa je opcija nove slovenske države, ki se je rojevala) ter tisti, ki so predstavljali službo znotraj službe (ta podatek je danes splošno znan, potrdi pa ga tudi Brejčeva knjiga), se pravi notranji krog, ki je bil še vedno močno vezan na svojega prejšnjega gospodarja (partijo, ki je v letu 1990 že zavzela svojo reformirano držo). Ko se je vključila v boj za samostojno slovensko državo (to je bilo relativno pozno, Brejc kot dokaz temu navaja članke – danes lahko dostopen vir za vsakega – časopisov in revij, predvsem Evrope, v katerih so se nekateri pomembnejši partijski funkcionarji, ki sedaj opravljajo zelo visoke državne funkcije spraševali, s kakšno pravico Slovenci sploh ustanavljamo svojo državo), je to istočasno postal tudi boj za ohranitev sicer reformirane vendar še vedno partijske oblasti in tisti notranji krog v VIS-u je še naprej delal za partijo in šele kasneje tudi še za slovensko državo. Te ločnice pa Miha Brejc v svoji knjigi (iz obveščevalnih in morda osebnih razlogov mogoče celo upravičeno) ni zadosti jasno začrtal, jo pa pazljivo bralec lahko rekonstruira iz podtonov in nenazadnje tudi iz fotografij, ki so objavljene v knjigi.

Sicer pa bralci vedno nekoliko preveč pričakujemo od spominskih zapisov oz. takšnih in drugačnih refleksij šefov obveščevalnih služb in smo po tistem ko knjigo preberemo nekoliko razočarani, vedno pa se tudi sprašujemo kaj